

L'ORIGEN DELS PARLARS D'ÈNGUERA I DE LA CANAL DE NAVARRÉS

1. Els parlars d'Ènguera i de la Canal de Navarrés — comprenent els pobles d'Anna, Xella, Bolbait i Navarrés —¹ tenen molt en comú amb els dialectes *xurros*² de la zona occidental de l'antic Regne de València, i així mateix amb els del territori murcià al sud i amb el de Sogorb al nord,³ i posseeixen un gran nombre d'elements valencians, per la qual causa hom els menciona a vegades com a «dialectes mixtos». Dins aquests parlars d'Ènguera-Canal, hom pot distingir bastants de diferències, i els d'Ènguera, Anna i Xella, amb alguns arcaïsmes interessants, presenten una fisonomia ben particular. En aquests pobles es conserva encara la distinció, sonora i sorda, de les sibilants antigues, **ʒ** i **ʃ**,⁴ i **z** (ortogr. -s-) i **s** (-ss-),

1. En realitat, els pobles de Quesa i Bicorp són també part de la comarca, però en aquest estudi no podré referir-me a llurs parlars llevat d'alguns casos.

2. Utilitzo el mot *xurro*, -a en el seu sentit de «pertanyent o propi dels pobles aragonesos en el territori valencià», veg. *DCVB*.

3. Els parlars *xurros* es coneixen avui millor gràcies a alguns estudis recents. L'excel·lent obra de VICENTE LLATAS, *El habla del Villar del Arzobispo y su comarca* (València 1959), amb el vocabulari dialectal i trets generals del parlar del Vilar i la seva comarca (incloent-hi els pobles de Xelva, Xestalgar, Alcubla, Xulilla, Domeny, i la Iesa), es pot considerar representativa de la regió dels Serrans. Sobre els parlars de la zona de l'Alt Millar (prov. de Castelló), tenim l'estudi d'A. MONZÓ NOGUÉS, *El Mijares y el mijarense*, *ACCV*, 12 (1951), 41-65, 93-120, 187-249; la part més útil d'aquest treball és el vocabulari que apareix a les pàgines 203-239. També tenim, sobre els mateixos parlars, l'important estudi de M. SANCHIS I GUARNER, *Las hablas del Alto Mijares y de Fanzara*, *BRAE*, 47 (1967), 201-212; l'erudit valencià aprofità extensament el citat treball de Monzó Nogués i també els seus materials recollits durant les enquestes de l'*ALPI* als pobles de Vilamalefa i Fanzara (any 1934). L'estudi de B. MARTÍNEZ sobre el parlar d'Ènguera, *Breve estudio del dialecto enguerino*, *ACCV*, 8 (1947), 83-87, no és important. — Per a les característiques del murcià, veg. la Introducció de J. GARCÍA SORIANO al seu *Vocabulario del dialecto murciano* (Madrid 1932), i per a les de l'albacetà, l'article d'A. ZAMORA VICENTE, *Notas para el estudio del habla albacetana*, *RFE*, 27 (1943), 233-255, i per al dialecte de Sogorb, C. TORRES FORNÉS, *Sobre voces aragonesas usadas en Segorbe* (València 1903).

4. La distinció s'observa en una etapa avançada a Ènguera; a Anna i a Xella aquests sons s'han confós amb les fricatives **z** i **s** respectivament; tractem d'aquest punt en detall més endavant, § 8d.

i tenen de més a més la **v** labiodental fricativa al costat de la **b** bilabial oclusiva. Per aquests trets principalment havien cridat l'atenció de Menéndez Pidal,⁵ i aquest erudit expressà el desig que aquests dialectes fossin estudiats amb la deguda extensió. Últimament, el meu amic el professor M. Sanchis i Guarnier i jo hem emprès aquesta tasca, i a hores d'ara tenim completada una gran part del treball.⁶

Hi ha una sèrie de problemes respecte a l'origen d'aquests parlars, i en aquest estudi em proposo de plantejar-los amb un cert detall, i, mitjançant un examen de les característiques dels dits dialectes, espero de poder aclarir alguns punts, suggerir algunes explicacions i assolir alhora una comprensió millor del fenomen de la barreja lingüística a la zona.

2. Énguera es troba situada a la Serra que porta el mateix nom, a uns 76 kms. al sud-oest de la ciutat de València i 16 kms. de Xàtiva. Els pobles de la Canal, Anna, Xella, Bolbait i Navarrés se separen només per 3 o 4 kms. l'un de l'altre, i d'Anna a Énguera hi ha solament 7 kms. de distància. Aquestes poblacions tenien el 1960 el nombre d'habitants que donem a continuació: Énguera, 5144; Anna, 2546; Xella, 2796; Bolbait, 1648, i Navarrés, 2847. Totes elles s'escauen al veïnatge dels pobles de parlar valencià, com Moixent, Vallada, Montesa, Alcúdia de Crespins, Canals, Estubeny, Sellent i Sumacàrcer. Els pobles de Tous, Quesa i Bicorp parlen un dialecte semblant als de la Canal en general. A l'oest hi ha Almança, Aiora i Xarafuell, a la zona de parlar albacetà, i al nord es troben Millars i Dos-aigües, que tenen — segons les nostres notícies — un llenguatge més castellanitzat.

Énguera fou presa per Jaume I després d'una querella amb el seu gendre l'infant Alfons de Castella (posteriorment Alfons *el Savi*) l'any 1244.⁷ No hem pogut veure documentació sobre el repoblament d'aquest poble,⁸ però ja en el segle XVI sembla haver estat un centre prou gran. Segons uns censos del principi del segle XVII, tenia 410 cases i era de la senyoria

5. RAMÓN MENÉNDEZ PIDAL, *Manual de gramática histórica española*¹¹ (Madrid 1962), § 35 bis: 6, n. 1.

6. La nostra obra comprendrà un tractament extens dels trets lingüístics i un vocabulari bastant llarg del lèxic dialectal. Fins en aquesta data hem completat les enquestes d'Énguera, Anna, Xella, i part de Bolbait i Navarrés. Últimament hem decidit d'estudiar els parlars de Quesa i de Bicorp, però dels dits parlars tenim molt poca documentació.

7. Sobre aquest episodi, veg. J. ZURITA, *Anales de Aragón*, llib. III, XLIV i XLI, i també F. SOLDEVILA, *Història de Catalunya*² (Barcelona 1962), 291-92.

8. La repoblació dels pobles veïns d'Énguera, com són Montesa, Vallada, Moixent, Font de la Figuera, fou efectuada en els anys 1289, 1303 i 1313, veg. J. M.ª FONT, *La reconquista y repoblación de Levante*, dins el llibre *La reconquista española y la repoblación del país* (Zaragoza 1951), 99.

del comte d'Anna.⁹ Els pobles de la Canal no s'havien resistit davant les hosts del rei *Conqueridor*, i, com era costum de la reconquesta en aquests casos, llurs habitants moros no havien estat expulsats. En un cens del 1602 apareixen tots ells entre els pobles de nous cristians o moriscos: Anna, amb 97 cases; Bolbait, amb 105; Xella, amb 105, i Navarrés, amb 159.¹⁰

3. Les primeres notícies del llenguatge d'aquesta zona foren fornides als romanistes per l'erudit alemany J. Hadwiger, que havia fet un estudi *in situ* dels parlars de la frontera valenciana.¹¹ Hadwiger caracteritzà el parlar d'Ènguera i de la Canal com un dialecte mixt, compost de valencià i de castellà. Indicà també que aquest llenguatge mesclat s'emprava solament entre els vells i els llauradors, i que, de més a més, s'empobria contínuament dels seus elements valencians. Per aquesta raó, Hadwiger expressà l'opinió que tant Ènguera com els altres pobles de la Canal no podien ja considerar-se dins el territori valencià.¹² Això vol dir que, tal com ho deia Hadwiger, els parlars d'aquests pobles havien estat originàriament valencians i llur estat mixt actual devia haver resultat d'una castellanització progressiva. Menéndez Pidal refutà aquesta tesi en el seu conegut estudi *Sobre los límites del valenciano*.¹³ L'erudit espanyol remarcà en primer lloc que Ènguera fou donada per Jaume I a l'Orde militar de Santiago ja el 1244,¹⁴ i, en segon lloc, aportà algunes mostres de formes enguerines, com *plorar, con tú, almorzáu, enredráu, fuen o fuent, dámende 'dóna-me'n'*, per insistir que l'origen del parlar d'Ènguera devia ésser aragonès, igual que el del parlar de Sogorb que fou poblat per aragonesos.¹⁵ Això no obstant, una teoria semblant a la de Hadwiger fou formulada més recentment per J. Giner i March en el seu article sobre el parlar del Vilar de l'Arquebisbe.¹⁶ Per al filòleg valencià el parlar del Vilar

9. Veg. J. REGLÀ, *La expulsión de los moriscos y sus consecuencias*, «Hispania», 13 (1953), 454; H. LAPEYRE, *Géographie de l'Espagne Morisque* (Paris 1959), 23, precisà la data d'aquest cens com del 1609, i, segons ell, les xifres serien inflades.

10. LAPEYRE, *op. cit.*, 36-38; aquest cens fou fet amb motiu d'un impost especial als moriscos.

11. *Sprachgrenzen und Grenzmundarten des Valencianischen*, ZRPh, 29 (1905), 712-731.

12. Pàg. 717.

13. «Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana: 1906» (Barcelona 1908), 340-344.

14. ZURITA, *Anales de Aragón*, lib. III, xli, diu: «Y estando [el rei] en el lugar de Almizra hizo merced al maestre Pelay Pérez Correa y a la orden y caballería de Santiago el día de nuestra Señora de marzo de este año [1244], del castillo y villa de Enguera que está junto a Játiva y era lugar importante en aquella frontera».

15. Pàg. 342.

16. *Características autóctonas del lenguaje del Villar del Arzobispo*, ACCV, 9 (1948), 128-134.

i els dialectes xurros en general, amb llur enorme quantitat de mots valencians, tenien una base eminentment valenciana.¹⁷

4. Les regions interiors de parlar no català del territori valencià han estat sempre considerades com una zona aragonesa. Els historiadors estan d'acord que les parts litorals del Regne foren poblades pels catalans en general, i que les localitats occidentals foren repartides per Jaume I entre els seus vassalls aragonesos. Diuen també els historiadors que els nobles aragonesos havien repoblat llurs terres per aragonesos, i en alguns casos per moros, i que havien governat llurs súbdits amb els furs d'Aragó.¹⁸

Els fets lingüístics en general confirmen l'aragonesisme dels parlars xurros. Sanchis i Guarner, en el seu citat estudi del parlar de l'Alt Millar (Prov. de Castelló), qualificà el llenguatge de la dita zona d'*aragonès modernitzat*,¹⁹ i aquesta observació queda corroborada amb molts trets aragonesos que ell anota en el seu tractament. De més a més, d'aquesta zona ens ha pervingut un document antic, *Establiments de Vilamalefa*, redactat entre el 1374 i el 1425, on hom pot veure quines devien ésser les característiques de l'aragonès parlat pels primers pobladors en aquestes terres.²⁰ Els elements aragonesos abunden també en el parlar del Vilar de l'Arquebisbe, segons es veu en la compilació de Vicente Llatas. El dialecte del Vilar, com hem apuntat, pot ésser considerat representatiu de la comarca dels Serrans.

17. Pàg. 128.

18. Sobre aquest afer, molt comentat, vegeu algunes consideracions recents de JOAN REGLÀ en *Aproximació a la història del País Valencià* (València 1968), 115 ss.

19. *BRAE*, 47 (1967), 203.

20. Fou donat a la impremta i estudiat en part per A. Monzó Nogués, *ACCV*, 14 (1953), 37-76; segons indica aquest savi, la transcripció del text fou feta per Josep Roca, rector de Vilamalefa (*ACCV*, 12, 41). Hi trobem a grans línies els següents aragonesismes: el resultat **jt** < -c t-, -u l t-, *muyt*, *feito*, *dereito*, *fruito*; la **-y-** antihiàtica en *seyan* (cast. *sean*), *veyer* (cast. ant. *veer*); la **-y-** < -d y- en *puyado* 'pujat', la -d- intervocàlica conservada en *videra*, *possiden*, i *piet* (amb l'ensordiment de la -d final de *pied*), la conservació de l'inicial pl- en *plover* 'ploure', el resultat **l** de -l y-, -c 'l- en *abella*, *restollo* 'rostoll' (< *r e s t u c u l u), en *fulla* (evidentment amb la e del diftong *ue* assimilada a la palatal), i hi trobem també *cullir* i *recullir*. Altres formes aragoneses són també els participis *hovido*, *tovido*, *supido*, el dim. *-iello* com en *barranquiello*, *calçadiello*, els vocables *rebollo* 'robre', *logón* 'retribució del treball', *ir radio* 'anar extraviat', *guchiello* (*gochillo* és propi del Baix Aragó i dels parlars xurros), el pron. adv. *ende* en la combinació *irsende* (que és propi d'Énguera i d'Anna també), i hi veiem també les formes amb la -i final com *aquesti*, *elli*, *nochi* (que apareixen amb freqüència en documents aragonesos, navarresos, i en les obres de Gonzalo de Berceo, que he estudiat en un article que es publicarà aviat a *RPh*). La castellanització del parlar de la regió es nota en formes com *coxida*, *cogida*, *coxer* (al costat de *cullir*, *recullir*), *foxa*, *abexa* (al costat de *fulla*, *abella*), i *oxo* 'ull'. He comentat els trets d'aquest document amb detall pel fet d'ésser l'únic que ens ha vingut d'aquesta zona, i espero de poder fer-ne un estudi detallat ben aviat.

Així i tot, una observació del senyor Giner i March, que coneix bé els parlars xurros, mereix la nostra consideració. Aquest lingüista, en el seu afany d'explicar la presència de tants elements valencians en els dits parlars, creu que els fets del repoblament no devien ésser tan senzills i simples com per a suposar que hagués estat feta una repartició uniforme del País entre els aragonesos a una banda i els catalans a l'altra.²¹ Aquesta tesi suggereix que en el repoblament de les zones occidentals participaren un cert nombre de gentes de parla catalana també, possibilitat que no hauríem de perdre de vista en estudiar la barreja dels dialectes.

5. Tractant-se del parlar originari d'Énguera, cal notar que hi ha qui diu, com Madoz, que els seus primers pobladors eren castellans.²² Madoz no indica la seva font per a aquesta observació, i hom pot sospitar que una tal idea se li hagués acudit pel fet que l'Orde de Santiago era de nacionalitat castellana. Però aquesta possibilitat no es pot tampoc deixar de banda, i és evident que necessitem una informació completa sobre la repoblació d'aquest poble.

El problema de l'origen dels parlars dels pobles de la Canal ens presenta encara més dificultats. Com hem indicat, aquestes localitats eren de moriscos, i és també sabut que hi hagué una nova repoblació després de l'expulsió d'aquestes gentes. I amb això sorgeixen algunes qüestions com, per exemple, si hi haurien existit nuclis cristians al costat de la població morisca, i si havien quedat alguns moriscos després del 1609. Aquest darrer punt reclama la nostra atenció, perquè el meu amic Joan Fuster, que tant s'ha ocupat de la història dels moriscos valencians,²³ m'informa que arribà a la convicció que el segon llenguatge dels pobles moriscos era el castellà (o més aviat el castellà-aragonès). Tanmateix, les dades disponibles arriben a confirmar que en aquests pobles no havien romàs restes de moriscos. La documentació minuciosa de P. Lapeire en el seu llibre *Géographie de l'Espagne Morisque*²⁴ dona a entendre que l'expulsió del moriscos valencians fou efectuada ben exhaustivament. Lapeire creu, de més a més, que llevat dels pobles de població mixta que ell indica, als altres no hi havia cases de cristians vells. Aquest punt no es pot considerar com a resolt

21. Vegeu el seu pròleg a l'obra de V. Llatas. Ens interessa de notar també que aquest filòleg modificà la seva tesi sobre el valencianisme dels parlars xurros (mencionada al § 3) en el mateix pròleg a l'obra de Llatas. Hi expressa ara l'opinió que els pobles xurros devien parlar un dialecte de transició entre el valencià i l'aragonès.

22. MADDOZ, *Diccionario geográfico*, VII, 484.

23. Vegeu, per exemple, el seu llibre *Poetes, moriscos i capellans* (València 1962), on dedica un capítol al problema de la llengua dels moriscos, en el qual tracta de punts com el manteniment de l'àrab entre aquests durant el segle xvi.

24. Paris 1959.

encara,²⁵ però, bé que als pobles de la Canal hi hagués hagut alguns cristians, llur nombre, segons determinats indicis, no devia ésser molt elevat. Això sembla segur almenys en el cas de Bolbait. La carta-pobla d'aquesta localitat, estesa el 1616, fa menció de 16 famílies de pobladors,²⁶ i, segons un cens de l'any 1646, al mateix poble hi havia 38 cases.²⁷ Un increment de 22 cases durant 30 anys no és fora del normal, de manera que ens cal deduir que, en aquest poble, no hi havia quedat res del seu llenguatge antic. Adhuc suposant que hi romangueren algunes velles famílies,²⁸ la influència dels arribats de nou seria molt decisiva en el destí del parlar del poble. Les xifres del mateix cens per als altres pobles de la Canal ens fan saber que una situació semblant a la de Bolbait hi havia estat també desenrotllada: el 1646 Anna tenia 67 cases; Xella, 44, i Navarrés, 59.

¿Quin origen tenien els nous pobladors d'aquests pobles? Alguns documents de l'època de l'expulsió fan suposar que els territoris desocupats pels moriscos devien ésser poblats per les gents d'altres punts del mateix Regne de València.²⁹ Això devia haver passat almenys en el cas de molts pobles. Doncs bé: el fet que els antics pobles moriscos parlen avui una de les dues llengües, el valencià o el dialecte mixt, ens fa admetre que els de parlar valencià havien rebut pobladors catalano-parlants (si no totalment, almenys en la major partida), mentre que els del dialecte mixt havien rebut gents de les zones de parlar no valencià del Regne. Així s'explicaria perquè Estubeny i Anna, tots dos originàriament pobles moriscos i separats només per dos quilòmetres l'un de l'altre, parlen valencià i el dialecte mixt, respectivament. Aquest és un punt que caldrà prendre en consideració en el nostre examen lingüístic.

25. En realitat, Lapeyre en la seva obra (pàg. 22) indica que, segons un cens eclesiàstic de 1585-87, mencionat en la inèdita *Historia de Valencia*, del savi enguerí J. SUCIAS APARICIO, hom fa referència als nuclis cristians en els pobles moriscos; no s'inclina a concedir-li crèdit, perquè aquest punt no està tocat en el mateix cens reproduït per J. SANCHIS I SIVERA en el seu *Nomenclator geogràfico-elesiàstico de los pueblos de la diócesis de Valencia* (València 1922), i també perquè l'obra de Sucias no li sembla de molt alt criteri. El savi francès creu que els anomenats cristians podrien ésser alguns *crestians nous* realment guanyats a l'església, però aquesta qüestió hauria d'ésser investigada més naturalment.

26. Existeix una còpia en traducció castellana d'aquest document (originàriament redactat en llatí i en català) a la Casa de la Vila de Bolbait. No he pogut veure documents semblants als altres pobles.

27. LAPEYRE, *op. cit.*, 87-89.

28. En un llibre de festes de Bolbait (any 1967) s'indica en una nota que a l'època de Joan de la Ribera a Bolbait hi havia 80 cases de moriscos i 4 de cristians vells (reproïm aquesta dada amb les degudes reserves).

29. Veg. REGLÀ, *Expulsión...*, 443-44.

6. Com que no existeixen documents escrits en el llenguatge antic d'Ènguera, tot intent de resoldre el problema del seu origen ha de recolzar en les dades disponibles del parlar actual. I, de fet, aquestes es presten a formular algunes conclusions sobre aquell origen. Així mateix, les diferències que hom nota entre els parlars de la Canal de Navarrés ens ofereixen alguns criteris sobre llur possible procedència.

Cal insistir que els parlars de la nostra zona, com tots els altres dialectes xurros, es troben en retrocés continu, i cada dia deixen d'ésser usats alguns vocables dels antics. Els coneixem, però, prou bé, gràcies als materials de l'Atlas Lingüístic de la Península Ibèrica³⁰ i a les investigacions. A més de les enquestes exhaustives que hi hem realitzat, hem aprofitat una gran quantitat d'escrits de la literatura local enguerina.³¹ Hem estat també afortunats amb la troballa d'alguns aplecs de Vocabularis, un dels quals és del final del segle passat.³² Amb tot això, podem tenir una bona idea del caràcter d'aquests parlars en els darrers setanta anys, més o menys.

7. Entre els pobles de la regió, el parlar d'Anna és el que té més elements valencians; en segon lloc ve Ènguera, i així segueixen Xella, Bolbait i Navarrés. A mesura que va hom d'Anna cap a Navarrés els trets castellanitzants es fan més freqüents progressivament. Aquest estat de coses deu ésser molt antic, puix que l'havia també notat l'illustre botànic valencià A. J. Cavanilles, que visità aquesta zona el 1784.³³ Tanmateix, es

30. Les enquestes de l'ALPI foren fetes a Anna el 1934 per R. Rodríguez Castellano i M. Sanchis i Guarnier, i una segona vegada el 1947 per l'equip de Sanchis i Guarnier i F. de B. Moll. Sanchis i Guarnier havia fet, de més a més, enquestes a Ènguera durant aquestes expedicions.

31. Dels autors enguerins tenim sainets, romancets, contes, obres teatrals, que han estat publicats en la circular mensual de la parròquia, «A Nuestros Jóvenes» (1944-58), i en la revista anual «Ènguera» (des de 1958). Hem aprofitat també les peces teatrals inèdites dels autors E. Granero i J. Ciges i Pérez. L'obra més antiga que tenim en el llenguatge autòcton és un sànet, conservat manuscrit, de l'any 1890, intítulat *Cos-tumbres enguerinas*, per JUAN BAUTISTE SANCHIS, i un altre de l'any 1927 escrit per M. AL-BIÑANA SANZ (publicat en la revista «Ènguera» 1966).

32. Es tracta d'una llista de mots usats a la Canal de Navarrés, feta pel lexicògraf valencià J. Martí i Gadea, que era rector d'Anna per aquella època. Aquest glossari es pot veure en l'obra folklòrica del mateix autor, *Encisam de totes herbes* (València 1901). Hem trobat un altre aplec de mots enguerins, amb més de 1200 articles en fitxes, que fou compilat abans de la guerra civil per alguns joves amants de la llengua, entre ells l'actual alcalde senyor Jaime Barberán.

33. Heus aquí el que diu Cavanilles: «En Sumacárcel y Estubeñ se habla en valenciano, en los demás pueblos que acabamos de ver en castellano. Un solo monte de media legua separa los montesianos de los enguerinos, y difieren mucho en idioma, trage y genio... En Anna se habla un dialecto que tiene más del valenciano que del castellano; en el resto de la Canal hasta Navarrés es menor el número de voces valencianas, pero las castellanizas distan mucho de su pureza...» (*Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del Reino de Valencia*,² Zaragoza 1958, II, 44).

poden donar casos en què una forma valenciana castissa es trobi a Bolbait o Navarrés i no pas a Anna o Ènguera.

Cal notar també que la barreja dialectal en aquests pobles no és de tipus exclusivista; és a dir, que la presència d'un mot valencià no exclou la d'un altre d'arrel espanyola.³⁴ Així, doncs, moltes vegades dos mots o dues formes pertanyents a les dues comunitats lingüístiques poden ésser oïts en el parlar d'un mateix poble. Els diminutius *-ico*, *-a* i *-et*, *-a* alternen en tots els nostres pobles amb la major naturalitat i hom diu *casica* i *caseta* indistintament; a Bolbait diuen *tovaja* i *tovalla*, i a Ènguera *chelor* i *helor*, *llueca*, i *llòca*, *taula* i *mesa*, *cuina* i *cozina*, *oli* i *azaita*. És veritat que als últims temps aquesta dualitat va perdent-se a despeses de la forma valenciana.

8. Examinem a continuació alguns trets bàsics dels parlars en qüestió tenint en compte el problema de llur afiliació.

a) La diftongació de $\ddot{e} > ie$ i $\ddot{o} > ue$, característica dels dialectes centrals, es dona en tota la nostra regió: *bien*, *pie*, *guierba* 'herba', *guierno* 'gendre', *guiemo* 'fem', *tienes* 'tens', *vienen* 'vénen', i en *agüelo* 'avi', *güevo* 'ou', *fuent* (o *fuen*), *anueces* 'nous'. No trobem cap cas de diftongació davant la yod com en aragonès (*tiengo*, *uell* 'ull', *fuella*).

Un grup de verbs, tals com *apretar*, *pensar*, *plegar*, *nevar*, *recordar*, no diftonguen en el paradigma dels temps presents i presenten doncs formes valencianes.

És d'interès de notar que la ϕ oberta (procedent de la ϕ llatina o d'un altre origen) dels mots valencians conserva el seu timbre a Anna i Ènguera:³⁵ *fòc*, *piñòl*, *fesòl*, *llòca*, *billòta*, *taròncha*, *bigòt*, *carchòfa*, *clòcha*, i molts més. A Anna aquesta o és doblement oberta com en valencià, i de més a més, com als pobles veïns de Canals i l'Alcúdia de Crespins, la dita o ha provocat l'assimilació de la vocal final *-a*. Així diuen a Anna amb o final tancada: *lòko*, *karòfo*, *taròño*, etc. A Ènguera la mateixa ϕ s'articula com una **a** molt velar, que es troba més aviat dins l'òrbita de la **o**. A Xella el mateix timbre obert sembla haver existit abans; a Bolbait i Navarrés la seva confusió amb la o normal castellana és completa. Cal notar

34. La mescla de llengües fou observada per sant Vicent Ferrer en un dels seus sermons dirigits a la gent de la Serrania: «Vosaltres de la Serrania qui estats en mig de Castella e de Catalunya, e per ço prenets algun vocable castellà e altre català; la nostra vida és el mig; dessús és la glòria e dejús infern... participam del hu e de l'altre», citem a través de l'article de R. CHABÀS, *Estudio sobre los sermones valencianos de S. Vicente Ferrer*, *RABM*, 6 (1902). 134.

35. Indiquem la ϕ oberta amb ϕ , les continuacions de les antigues ϕ i ϕ amb ϕ i ϕ , i diferenciem entre la s sorda i sonora en posició medial amb *-ss-* i *-s-* com en l'ortografia antiga.

que la conservació del timbre obert de la *o* en els valencianismes no sembla usual fora d'aquests dos parlars mixtos; no ens en donen notícies ni Llatas (els Serrans) ni Sanchis i Guarnier (Alt Millar).

En certs casos les formes valencianes no passen més enllà de Xella. El vocable *fòc*, corrent als tres pobles d'Anna, Énguera i Xella, té a Bolbait i Navarrés el seu corresponent *huego* (amb la *h* aspirada). Trobem encara altres formes diftongades en aquests darrers pobles: hi diuen *piñuelo* (i no pas *piñol*), forma que també és documentada a Múrcia (García Soriano),³⁶ i a l'Alt Millar (M. Nogués); i com que *piñuelo* apareix de més a més a l'aplec de mots de Martí Gadea (recopilat mentre aquest vivia a Anna),³⁷ podem considerar que era usual també a Anna anteriorment. Veiem el mateix contrast de la *ò* valenciana i el diftong *ue* en *fesol* (Anna, Éng., Xella) i *frisuelo* (Bolb., Nav.); aquesta última forma és també pròpia de Múrcia (García Soriano).

b) La *-d-* intervocàlica s'elimina sistemàticament en enguerí igual que en el valencià dialectal i popular³⁸ i en altres parlars xurros:³⁹ *caena* per *cadena*, *caíra* per *cadira*, *maúro* per *maduro*, *na* per *nada*, *vegá* per *vegada*, *caşoor* per *caşador*, *to*, *-a* per *todo*, *-a*. La terminació *-ado* dels participis s'ha fet *au*, i així hom diu *almorçáu*, *cansáu*, i també *lau* per *lado*, *veçindáu* per *veçindad*; però la reducció de la *-d-* no es produeix en la terminació *-ido*

36. La referència és al *Vocabulario del dialecto murciano* de J. GARCÍA SORIANO (Madrid 1932), que citarem: García Soriano. Els següents estudis els citarem també abreujadament com segueix:

- Badia = A. BADIA, *El habla del Valle de Bielsa* (Barcelona 1950).
 Borao = J. BORAO, *Diccionario de voces aragonesas*² (Zaragoza 1908).
 Casacuberta-Coromines = J. M. DE CASACUBERTA i J. COROMINES, *Materials per a l'estudi dels parlars aragonesos*, BDC, 24 (1936), 158-183.
 Monge = F. MONGE, *El habla de la Puebla de Híjar*, RDTP, 7, 187-241.
 Iribarren = J. M. IRIBARREN, *Vocabulario navarro* (Pamplona 1952).
 Llatas = V. LLATAS, *El habla del Villar del Arzobispo y su comarca* (Valencia 1959).
 Alvar = M. ALVAR, *El habla de las Cuevas de Cañari*, AFA, 3 (1950), 187-223.
 Monzó Nogués = A. MONZÓ NOGUÉS, *El Mijares y el mijarense*, ACCV, 12 (1951), 203-239.
 Pardo Asso = J. PARDO ASSO, *Nuevo Diccionario Etimológico Aragonés*² (Zaragoza 1938).
 Salvador = G. SALVADOR, *Aragonesismos en el andaluz oriental*, AFA, 5 (1953), 143-165.
 Sanchis = M. SANCHIS I GUARNER, *Las hablas del Alto Mijares y de Fanzara*, BRAE, 47 (1967), 201-212.
 Torres = C. TORRES FORNÉS, *Sobre voces aragonesas usadas en Segorbe* (Valencia 1903).
 Zamora = A. ZAMORA VICENTE, *Notas para el estudio del habla albaceteña*, RFE, 27 (1943), 233-255.
37. Vegeu la n. 32.
 38. M. SANCHIS I GUARNER, *Gramàtica valenciana* (València 1950), § 68.
 39. Vegeu LLATAS, *El habla del Villar*, I, 41.

com en el cas de Fanzara (on es diu *comíu*, *veníu* per *comido*, *venido*).⁴⁰ La tendència a la caiguda de la *-d-* és tan forta que, bé que rarament, es troben casos de la seva reducció àdhuc en posició inicial: *īxir* per *dixir*.

Però amb tot això hem documentat a Ènguera alguns casos de la conservació de la *-d-* intervocàlica llatina, en formes verbals com *vedía* 'veia', *vide* 'viu', *vido* 'véu', *ridendo* 'rient', *rides* 'rius', *riden* 'riuen'. Malgrat el fet que el castellà també coneix — antigament i dialectalment — la conservació de la *-d-* en *vide* i *vido*,⁴¹ la seva aparició en l'imperfet *vedía* i en les formes derivades de *ri d e r e*, testimonia que ens trobem davant uns antics aragonesismes de l'enguerí. La conservació de la *-d-* és un fenomen ben conegut en aragonès.⁴²

La caiguda de la *-d-* es dona també a Anna, però no amb la mateixa intensitat que a Ènguera, i en certs casos hom hi nota una vacil·lació entre l'eliminació i la conservació. També hi viuen les formes verbals amb la *-d-* originària que hem citat d'Ènguera. A Xella la *-d-* mostra més força encara, i a Bolbait i Navarrés cau solament en les terminacions *-ado* i *-ada*. Podem potser deduir que en aquest cas l'aragonesisme s'hi ha mantigut més que a Ènguera.

c) La *f-* inicial llatina, com és sabut, havia passat per les etapes de *f- > h- > zero* en el territori castellà, mentre que en els dialectes aragonès i lleonès fou mantinguda durant l'època medieval en la seva major partida, i només posteriorment havia cedit, sota la pressió castellana, a l'aspiració i més tard al consegüent emmudiment. Avui segueix encara intacte en moltes parts de l'Alt Aragó i en alguns indrets del Baix.⁴³ En la nostra zona el resultat és decididament zero: *her* 'fer', *hiemo* (amb la variació *guiemo*) 'fem', *higa* 'figa' *hormigo* (Èng., Anna, Xella) 'formiga', *husta* 'fusta', *hustero* 'fustero', *hoína* (vars. *güina*, *huguina*) 'fagina' (cf. val. *fuguina*), *halda* 'falda, la part baixa de la roba de la dona' (que hom creu d'origen germànic), *hardacho* (val. *fardatxo*, basat en l'àrab *ḥ a r d ũ n*) 'llangardaix'. Segons Menéndez Pidal, al Baix Aragó i a Múrcia hi havia vacil·lació entre l'aspiració i l'emudiment durant el segle XVI.⁴⁴

Davant el diftong *ue* la *f-* es mantingué en castellà, però en alguns llocs l'aspiració ha afectat també la combinació *fwe* produint successiva-

40. Vegeu SANCHIS I GUARNER, *BRÆ*, 47, 210.

41. Sobre aquestes formes en espanyol, vegeu l'estudi detallat de Y. MALKIEL, *Paradigmatic Resistance to Sound Change: The Old Spanish Preterite Forms «vide», «vido» against the Background of the Recession of Primary -d-*, «Language», 36 (1960), 281-346; sobretot les pàgines 334 ss.

42. Vegeu les observacions de MANUEL ALVAR, *El dialecto aragonés* (Madrid 1953), § 87 bis.

43. Sobre aquest punt, veg. ALVAR, *Dial. arag.*, 157 ss., i R. MENÉNDEZ PIDAL, *Orígenes*⁴, § 41:12.

44. *Orígenes*⁴, § 41:12, mapa II.

ment la velar fricativa χ .⁴⁵ Formes com *xwénte* 'font', *xwégo* 'foc', *xwérte* 'fort' són corrents a l'Alt Millar (Sanchis i Guarner), als Serrans (Llatas) i a Múrcia (García Soriano); a la nostra zona se senten a Bolbait i a Navarrès, i, segons alguns testimonis, *xwént* i *xwí* (= *fui*) s'oïen a Énguera també, però amb caràcter molt reduït.

En els mots amb *f-* inicial, aquesta consonant ha quedat intacta: *fadrí*, *-na*, *fartar*, *fang*, *fesòl*, *forcat* (una classe d'arada), *feche*, *finestra*, etc. La gent devia identificar aquests mots com a valencians; també és possible que fossin adquisicions recents, almenys en part.

En llur forma sense *f-* alguns mots poden encara ésser reconeguts com a aragonesos.

Hiero, var. de *fiemo* (< llat. v. *fĕmus*), que és propi dels parlars de l'est de la Península (veg. *fiemo* en *DCELC*): és general a Aragó (Borao), a Navarra (Iribarren), parts orientals d'Andalusia (Salvador); és viu als Serrans (Llatas, sota *yemo*) i a l'Alt Millar (Sanchis i Guarner). Cal notar també que a Énguera se sent també la forma *fiemo*, però no és tan corrent com *hiemo*; una var. *hiendo* és documentada en castellà antic, d'ús limitat; com és sabut en aquesta llengua la forma general és *estiercol*.

Higa, var. de *figa* (< llat. v. **fica*), també és propi dels parlars aragonesos i del català; *figa* apareix en un document antic aragonès (veg. *higo* en *DCELC*); avui és viu en algunes parts d'Aragó (Pardo Asso), a Bielsa (Badia), i com *higa* als Serrans (Llatas) i a l'Alt Millar (Sanchis i Guarner); a les Coves de Canyart (Baix Aragó) *higa* significa 'higo blanco' (M. Alvar).

Husta, *hustero*: bé que *fusta* és conegut en castellà antic com a variant de *fuste*, era forma molt freqüent en aragonès (veg. *fuste* en *DCELC*); n'hi ha alguns exemples també en el document antic de Vilamalefa (Alt Millar) en el sentit de 'llenya' (*ACCV* 14, 59); *fustero* és viu avui a l'Alt Millar (Sanchis i Guarner) i als Serrans (Llatas), i manté la seva *f-* inicial potser per haver estat identificat com un valencianisme.

Holna o *huguina* semblen també ésser formes de l'est (en castellà *fuina* no és corrent, i hi és normal *garduña*): trobem *fuina* a Aragó (Borao), a la Pobla de Híjar (Baix Aragó, F. Monge) i en altres punts del Baix Aragó (Casacuberta-Corominas), i de més a més als parlars *xurros* de l'Alt Millar com *huina* (Sanchis i Guarner) i dels Serrans com *güina* (Llatas); cf. *fuguina* en valencià.

Her: com és sabut, en castellà antic *fer* és molt comú al costat de *fazer* i *far*; Corominas recalca la seva freqüència en aragonès antic, on és documentat molt abundantment; hi ha també alguns exemples en el document aragonès de Vilamalefa (*ACCV* 14, 54 i 62), i avui és usual a l'Alt Aragó (més detalls en *DCELC*: *hacer*).

45. L'aspiració de la *h* s'havia confós més tard amb la velar fricativa χ en moltes parts (Extremadura, Andalusia, Santander, etc.), donà peu a formes com *jacer*, *jigo*, *jaba* (MENÉNDEZ PIDAL, *Manual*,¹¹ § 38:2).

La forma *hardacho* (en val. *faratxó*) també ha de relacionar-se amb l'aragonès *hardacho* o *faradacho*, que són les denominacions més corrents a Aragó entre altres.⁴⁶ *Hardacho* és usual també als Serrans (Llatas), a l'Alt Millar (Sanchis i Guarner) i a la Pobla de Híjar en Baix Aragó (F. Monge).

La forma *halda* també sembla freqüent en els parlars aragonesos: als Serrans (Llatas), a l'Alt Millar (Sanchis i Guarner), i també a Navarra (Iribarren); cf. *haldar* «pieza en la falda del vestido» i *haldeta* 'faldilla' (Borao), i *haldar* 'ramaje que cuelga hasta la tierra' (García Soriano).

d) Ja m'he referit a la distinció, sonora i sorda, que es fa en aquesta zona entre les continuadores de les sibilants antigues **ʒ** i **ʃ** (ortogr. *z* i *ç*), i les fricatives **z** i **s** (ortogr. *-s-* i *-ss-*).⁴⁷ Les sonores s'han conservat solament als tres pobles d'Énguera, Anna i Xella, però no hi ha uniformitat en els resultats de **ʒ** i **ʃ**. A Énguera els descendents d'aquests sons africats s'articulen amb un timbre dorsal format tot just a l'extrem de les incisives superiors.⁴⁸ Transcrivim aquests sons per **ʒ** i **ʃ** en aquest estudi. La sorda d'aquesta parella és un so intermediari entre la **s** predorsal i la **ʃ** interdental del castellà i molt probablement reflecteix el timbre que tindria la **ʃ** castellana al principi del segle XVII, a l'etapa immediatament anterior a la **ʃ**. Així l'antiga oposició: *alveolar africada* (**ʃ**, **ʒ**)/*apical fricativa* (**s**, **z**), subsisteix ara com a *dorso-dental fricativa* (**ʃ**, **ʒ**)/*apical fricativa* (**s**, **z**). Hom diu amb **ʒ** *cocina, hace, almorzar, vecino, pozo*, i amb la sorda **ʃ** *cenar, cazar, brazo*, i amb la fricativa sonora **z** *casa, peso*, i amb la sorda **s** *pasa, hueso*.

46. Segons COROMINAS, *Los nombres de la lagartija y del lagarto en los Pirineos*, *RFH*, 5 (1943), 12, nota 3.

47. Les sonores són conservades, de més a més, en alguns dialectes del lleonès, a Sierra de Gata, Sanabria, al nord d'Extremadura, i també en els parlars dels jueus espanyols (vegeu MENÉNDEZ PIDAL, *Manual*, § 35 bis, nota 1). El fenomen a Extremadura ha estat estudiat amb molts detalls per AURELIO M. ESPINOSA, fill, *Arcaísmos dialectales: la conservación de «s» y «z» sonoras en Cáceres y Salamanca* (Madrid 1935, Anejo XIX de la *RFE*). A les terres lleoneses les sibilants antigues **ʃ** i **ʒ** apareixen avui com **ʃ** i **ʒ**, i la **s** sonora es diferencia de la sorda; als parlars jueus espanyols, la **ʃ** antiga s'ha confós amb la sorda **s**, i la **ʒ** amb la **z**. A l'est de la Península, la distinció ha estat documentada, ultra a la nostra zona, al poble de Fanzara (prov. de Castelló), on es dona també la confusió de la **ʃ** i la **ʒ** amb les fricatives **s** i **z** (veg. M. SANCHIS I GUARNER, *Las hablas del Alto Mijares y de Fanzara*, *BRAE*, 47, 209-10); últimament, m'assabenta el Prof. Coromines que en la seva visita a un altre poble fronterer, Alcúdia de Veo (prov. de Castelló), fa cinc anys, havia notat la **s** sonora en mots i combinacions com *cosa, casario, desecho*, las aguas, i la **s** sorda en *cazar* (però també **ʃ** en *ceica 'sèquia', haciendo*, i **s** en *casa, perdices*).

48. Avui la sonora **ʒ** se sent solament en el llenguatge d'alguns vells, els quals a vegades vacillen entre la **ʒ** i **ʃ**; segons els materials recollits per Sanchis i Guarner, el 1934, el fenomen tenia més vitalitat. Actualment, els enguerins que encara conserven l'ús del dialecte tenen només la **ʃ** i no distingeixen gaire entre la **s** sonora i sorda; taumateix, sense tenir-ne consciència, sonoritzen la *-s* final davant vocal en enllaços fònics.

A Anna i Xella la **z** i **š** s'han confós amb les fricatives **z** i **s** i han pres el timbre apical d'aquestes darreres: diuen amb **z** *hace*, *vecino*, i *casa*, *peso*, i amb **s** *cenar*, *brazo*, *pasa*, *hueso*. La neutralització del timbre a favor de les fricatives es degué produir a l'etapa dels sons enguerins **š** i **z**. A Bolbait i Navarrés regeix *seseo* i quatre sons han coincidit en la **s** sorda, fricativa apical;⁴⁹ a Quesa i Bicorp trobem la solució castellana, **ʃ** < **š**, **z**, i la confusió de la sonora **z** amb la sorda.

Els fets fonètics d'Énguera reflecteixen la distribució antiga de les sibilants tant en castellà com en aragonès. Com és sabut, en aquests parlars hi havia coincidència, en línies generals, en l'evolució de *c^e*, *i*, *cy* i *ty*: llur resultat era la sonora **z** en posició intervocàlica i **š** darrera consonant o en posició inicial tractant-se de *c^e*, *i*. Posteriorment, la **z** i la **ž** es confonen amb llurs correlatives sordes, i la **š** esdevé **ʃ** en el segle XVII. La confusió de les sonores amb les sordes és molt anterior en aragonès,⁵⁰ i sembla haver-se efectuat en el castellà de Toledo i de Madrid al final del segle XVI.⁵¹ La conservació de les sonores en els tres pobles mencionats pot ésser deguda a la influència valenciana.

Fora de l'esquema del tractament que hem discutit, l'enguerí presenta alguns casos de la **š** que corresponen a la **ʃ** en els parlars aragonesos, i així, a la llarga, arriben a confirmar, una vegada més, la seva afinitat amb aquests. El mot castellà *sapo* té el seu equivalent enguerí amb **š**, **šápo**, i **ʃápo** (escrit *zapo*) en aragonès,⁵² i també en el parlar de l'Alt Millar (M. Nogués) i a Múrcia (García Soriano); a Énguera diuen **šuro** 'suro' (< *sū* - *b e r*) i **zuro** a Aragó (Borao), Alt Millar (M. Nogués), Múrcia (G. Soriano), Sogorb (T. Fornés) i Baix Aragó (M. Alvar); l'enguerí **šabón** corres-

49. Així també en el parlar dels Serrans el *seseo* sembla ésser bastant conegut. V. Llatas diu que a Vilar de l'Arquebisbe, la **ʃ** apareix sols en algunes paraules, *doce*, *trece*, *ocena* 'dotzena', *mozo*, *-a*, *mocete*, *-a*, *pozo* 'fossa', *lazo*, en el nom *Lázaro*, i en la terminació *-azo*, *-a* (*El habla*, I, 41).

50. Vegeu DÁMASO ALONSO, *La fragmentación fonética peninsular* (Madrid 1962, supl. I de *ELH*), 91 ss.

51. S'ha discutit molt si la confusió entre la **z** i la **š** s'havia causat per l'ensordiment de la **z** o bé per l'adopció del sistema de Castella la Vella. AMADO ALONSO sostingué la primera tesi en el seu llibre *De la pronunciación medieval a la moderna en español* (Madrid 1955), 93-452. Segons A. Martinet l'ensordiment de les castellanones sonores **z**, **ž** i **ž**, es produiria per la influència del sistema de Castella la Vella, en què aquests sons s'havien dessororitzat anteriorment, i el parlar del nord per la seva part devia haver sofert l'ensordiment per la intervenció dels bascs castellanitzats; vegeu *The Unvoicing of Old Spanish Sibilants*, *RPh*, 5 (1951-52), 133-156 (inclòs també en el seu llibre, *Economie des changements phonétiques*, Berne 1955, 297-325). DIEGO CATALÁN, *The End of the Phoneme [z]*, «*Words*», 13 (1957), 283-322, elaborà la teoria de Martinet per a concloure que la tesi d'Amado Alonso no era sostenible. Dámaso Alonso refutà la teoria de Martinet insistint en un canvi fonètic; vegeu *La fragmentación*, 88 ss. El problema s'ha de plantejar novament tenint en compte la fonètica d'Énguera i dels parlars xurros, i també les observacions de Coromines en el seu *DCELC*.

52. Vegeu *Sapo* en *DCELC*, Borao, Alvar en *AFA*, 3, 189.

pon a **zabón** de l'Alt Millar (M. Nogués), i així mateix **şúño** 'mala cara' 'enuig' té el seu paral·lel en **zuño** de Múrcia (García Soriano) i de l'Alt Millar (M. Nogués). Diuen **şúkre** a Ènguera i **zúkre** a l'Alt Millar (M. Nogués), **zucrería** a Sogorb (T. Fornés), **zucrero**, **zucrería** a Aragó (Borao), **zuclero** a Albacete (Zamora Vicente).⁵³ La forma enguerina **kabaşo** (< c a p a c i u m) 'cabàs' sembla haver resultat del creuament d'un antic **capaço** (d'origen aragonès) i el valencià antic **cabaç** (ambdós pronunciats amb **-ş**).⁵⁴ Una variant **capaso** amb la **s** sorda (que correspondria a l'antiga enguerina que hem postulat) viu avui a Xella; respecte al valencià antic **cabaç**, cal notar que la confusió de l'africada **ş** (resultant de **c^e**, **i** inicial, **i c^e**, **i**, **-cy-** i **-ty-** darrera consonant) no s'havia acomplit fins a la darrerria del segle XIV.⁵⁵

Cal notar que alguns mots valencians de l'enguerí presenten també **ş** en lloc de l'original **s-** inicial: **salmorra**, **sambòt** 'borinot'; així mateix apareix amb **ş** inicial el verb **sofrir** i els seus derivats. La **ş** en aquests casos podria ésser analògica o bé resultat d'alguns confusionismes produïts pel canvi de l'antiga **ş** catalana en **s**.

e) Als tres pobles d'Ènguera, Anna i Xella hom distingeix entre la **b** oclusiva i la **v** labiodental. Hi diuen amb la **b** oclusiva: **boca**, **hierba**, **árbol**, **abeja**, **saber**, i amb **v**: **vaca**, **uva**, **vivir**, **comprava**, **haver**. És pot trobar alguns casos de dissimilació com en el mot **volver**, que és pronunciat **bolver**. A Bolbait i Navarrés aquests dos sons es confonen i es realitzen com a **b** oclusiva i **b** fricativa en les mateixes condicions que en castellà i en aragonès.

La **b** oclusiva dels tres pobles correspon a la **b** - llatina en posició inicial absoluta o de síl·laba darrera consonant, i a la **-p-** intervocàlica; la **v** correspon a les **-v-** i **-b-** intervocàliques i a la **v-** inicial. El paral·lelisme amb el sistema del català antic i del valencià actual no

53. Es pot pensar que **zucre** en aragonès és un catalanisme, però cf. l'asturià **azucra** (amb la seva var. **azucrí**) en B. VIGÓN, *Vocabulario dialectológico del Concejo de Colunga* (Madrid 1955, Anejo 43 de *RFE*), 76.

54. L'aragonès **capazo** és usual a Múrcia (García Soriano) i a Albacete (Zamora); Coromines explica els dos derivats de **capacium**, **capacho** i **capazo** (aquest darrer usual també a Cáceres) com a dues variants dialectals del mossàrab (veg. **capacho** en *DCELC*). Una forma **cabazo** és viva a l'Alt Aragó i és explicada per A. KUHN com una extensió del català **cabàs** (*ZRPh*, 55, 594-5).

55. Sanchis i Guarner en el seu estudi del parlar d'Aiguaviva del Baix Aragó (un dialecte originàriament català amb certs arcaïsmes) qualificà el so **ş** d'aquest poble (derivat de **c^e**, **i**, **-cy-**, **ty-**, **-ccy-**) com una continuació de la **ş** catalana antiga (*RFE*, 33, 63-64). Trobem alguns paral·lelismes entre les formes enguerines amb **ş** i les aiguavivanes amb **ş**: **pebráso** i **pebráş**, i en els arabismes **şúkre** i **şúkre**, **şáfa** i **şáfa**, i també **peşéta** i **peşéta**. Aquesta darrera forma és interessant, perquè remunta l'origen de **peşeta** a **peça**, que Coromines no s'inclinava a acceptar en *DCELC*.

apitxat és notable.⁵⁶ El problema si els dialectes centrals de la Península havien tingut la **v** labiodental és un punt molt fosc. Segons l'opinió més general, els dialectes centrals antics distingien entre una **b** oclusiva i una **b** fricativa: es deia amb **b** saber procedent de -p- i amb **b** (escrit generalment *u*) en *hauer*, *mouer*, derivats de -b- i -v- respectivament.⁵⁷ No es pot dir que això fos general a tot el territori central, incloent-hi Aragó, però tampoc no hi ha dadés que ho contradiguin.

La **v** labiodental no sembla haver existit en cap altre parlar xurro o aragonès. Tot ens indica que el parlar d'Ènguera i d'Anna i de Xella havien adoptat, en aquest consonantisme, el sistema del valencià.

f) Els derivats de les inicials *g^e*, *i* i *j* - coincideixen amb el castellà en els mots *hermano* < *g e r m a n u*, *verno* < *g e n e r u*, *yantar* < *llat. v. j a n t a r e*, però tenim, de més a més, *chelar* < *g e l a r e*, *chitarse* 'ajeure's', *chugar* 'jugar'. Aquestes darreres formes es donen també a l'Alt Aragó (pronunciades amb *ʒ* o *ʃ* o *ʂ*),⁵⁸ i també en el valencià (pronunciades amb *ʒ* i en el valencià apitxat amb *ʃ*); és molt probable que siguin d'origen valencià, com ho són també *chelor* 'gelor', *cheþa* 'gepa', *cheþeludo* 'geperut' *cheniva* 'geniva', *chinebre* 'ginebre' (cf. cast. *enebro*, arag. *jinebro* o *chinebro*). Hem d'afegir que els dialectes del Baix Aragó presenten amb **x** casos com *jinebro*, *jubo* 'jou', *juñidos* 'junyits';⁵⁹ Sanchis i Guarnier ha registrat a l'Alt Millar només el nom de *jou* en formes aragoneses: *xúbo* a Vilamalefa, *ʒúgo* a Fanzara, i *ʒuñir*, que, segons el dit erudit, tant podria ésser aragonès com català; V. Llatas no porta formes que puguin qualificar-se d'aragoneses.

g) Els grups inicials llatins *pl-*, *cl-*, *fl-* apareixen també amb resultat castellà: *lluvia*, *llover*, *llama*; però cf. els préstecs valencians *clòt*, *clocha* 'clotxa', *flòc*, *plegar*. La forma *plorar*, que Menéndez Pidal citava com a aragonesisme d'Ènguera, ha d'ésser més aviat valenciana.

h) Els grups -*sc'*-, -*ks-* i -*ssy-* havien donat **ʃ** en castellà, aragonès i català, i aquest fonema s'havia fet la velar fricativa **x** en castellà durant el segle XVII i l'aragonès l'havia seguit. A Ènguera i Anna apareix **x**

56. El català medieval distingia entre la **b** oclusiva i la **v** labiodental; vegeu A. BADIA I MARGARIT, *Gramàtica històrica catalana* (Barcelona 1951), 173. Avui, la **v** és viva en el valencià no-apitxat, a Tarragona i a les Balears (*ibid.*, 179).

57. Sobre aquest punt, vegeu MENÉNDEZ PIDAL, *Manual*, § 35 bis 4; però AMADO ALONSO en el seu llibre pòstum *De la pronunciació* (citada en la nota 51), 23-71, a base d'un examen de les observacions dels gramàtics antics, conclougué que el castellà antic tenia la **v** labiodental. Aquesta tesi fou refutada per DÁMASO ALONSO, *La fragmentació fonètica peninsular* (Madrid 1962), 155-209, en defensa de la teoria usualment acceptada.

58. ALVAR, *Dial. arag.*, 166.

59. Així a la Pobla de Híjar segons F. MONGE (*RDTP*, 7, 195); ALVAR, en el seu estudi del parlar de les Coves de Canyart menciona sols una forma amb **ʃ**, *chema* < *g e m - m a*, i confirma el resultat de **x** amb els exemples *jugo* 'jou', *juñir* 'junyir' (*AFA*, 3, 189).

en *abajar*, *lejos*, *trujo*, etc., però hi ha **ʃ** en *aixada* < a s c i a t a , *arruixar* < * r o s c i d a r e , i també *aixeta*,⁶⁰ tots pronunciats amb una *i* semivocal (-**ʃ**) com en valencià. Aquestes darreres formes amb **ʃ** s'oposen a les dels altres pobles, Xella, Bolbait i Navarrés, que tenen *ajada*, o *jada*, *arrujar*, *jeta*, com també a Aragó (Borao), Sogorb (T. Fornés), Alt Millar (M. Nogués), els Serrans (Llatas), Múrcia (García Soriano). Així mateix són usuals a Ènguera i Anna *caixa*, *coixín*, *coixo*, *madeixa*, *tixir*, *teixón*. Xella, Bolbait i Navarrés, en tots aquests casos, tenen la velar fricativa **x**.

El doble resultat a Ènguera, **x** per una banda (*lejos*, *trujo*) i **ʃ** per l'altra (*caixa*, *coixo*, *madeixa*, *tixir*) sembla haver-se produït pel fet que les últimes formes s'identificaven amb llurs corresponents valencianes. Que això era en realitat el factor decisiu, es veu més clarament en el tractament del nom de la rosada, *rojío*, que pressuposa una base **ʃoʃío**. En aquest cas, el canvi de la **ʃ** en la velar fricativa **x** s'havia realitzat perquè **ʃoʃío** no tenia un equivalent idèntic en la forma valenciana *rosada*. Noteu que *rojío* és general a tots els parlars aragonesos des d'Aragó fins a Múrcia.⁶¹

i) En els continuadors dels grups -c' l - i - l y - , el resultat a Ènguera (i a tota la Canal) és el mateix que en castellà, és a dir: una velar fricativa **x**: *hoja* < f o l i a , *abeja* < a p i c u l a , *viejo* < llat. v. v e c l u . No roman cap vestigi de l'aragonès palatal lateral **ʎ**, però això no és sorprenent perquè la solució castellana fou adoptada ben d'hora en moltes parts d'Aragó i sobre tot al Baix Aragó, i evidentment no pas amb el seu valor **ʎ**, sinó com la sorda **ʃ**.⁶² Per al parlar xurro de l'Alt Millar, tenim el testimoniatge d'una tal adopció ja del començament del segle xv als *Establiments de Vilamalefa*. Com hem indicat en la nota 20, en el dit document es troben *fulla* i *foxa*, *abella* i *abexa*, *cullir* i *coixer*. Aquesta dada ve, de més a més, a prestar suport a la nostra observació respecte a la conservació de la **ʃ** a Ènguera, existint en valencià una forma idèntica.⁶³ La **ʃ** dels antics *abexa*, *foxa*, *coixer* d'Ènguera experimentà la transició a la velar **x**, perquè aquestes formes amb llur **ʃ** diferien de les valencianes *abella*, *fulla*, *cullir*.

9. El nostre examen ens ha revelat bastants d'afinitats fonètiques entre l'enguerí i l'aragonès, i això malgrat una intensa castellanització d'una banda i una valencianització no menys forta de l'altra. Hem notat entre els trets de tipus aragonès: uns casos de conservació de la - d -

60. Coromines considera el cat. *aixeta* (o *xeta*) com un manlleu antic als dialectes centrals i deriva l'aragonès *jeta* d'un antic *xeta*, var. de *seta* 'bolet' (vegeu *seta* en DCELC).

61. Vegeu *rocto* en DCELC.

62. D. ALONSO, *Fragmentación*, 92.

63. Vegeu el paràgraf anterior.

intervocàlica, parallelismes entre mots amb *f*- inicial en aragonès i zero- en enguerí, i també alguns casos de correspondència entre la inicial *ʃ* aragonesa i la *ʃ* enguerina, i un exemple de $-s c^{e, i} > x$ (*rojto*). Hem pogut mostrar també per què no és possible de trobar la palatal lateral *ʎ* entre els descendents de $-c' l-$ i $-l y-$. A continuació afegirem alguns trets morfològics.

Els participis formats sobre el tema del perfet usuals en aragonès,⁶⁴ es donen també en enguerí: *tuvido*, *supido*, *trujido*; així mateix s'hi troben alguns gerundis formats sobre la mateixa base: *tuviendo*, *dijendo*, *hiciendo*. Aquestes darreres formes són corrents en els documents antics aragonesos,⁶⁵ i avui se senten en tot el domini lingüístic aragonès.⁶⁶

De l'imperfet de tipus *-eba* o *-iba* en les conjugacions segona i tercera, que és propi dels parlars aragonesos,⁶⁷ hem trobat solament un exemple en enguerí: *queriva*.⁶⁸ Per altra part, hem documentat *supía* 'sabia', *tuvia* 'tenia'.

La *l* del verb *salir* és palatal en enguerí: *sallir*, *salle*, *sallen*. Aquesta variant de *salir* es troba en els textos castellans antics, però més encara en els aragonesos.⁶⁹

Els imperatius *ves* (de *ir*), *diş* (de *dir* o *dizir*, Anna *dis*) són documentats també a l'Alt Millar (Sanchis i Guarner) i a Múrcia (García Soriano). S'ha de mencionar també l'ús de *tu* i *yo* en cas preposicional: *pa yo* 'per a mi', *a tú*, *a yo*, i també *con mí*, *con tu*, construccions usuals en aragonès.⁷⁰

El sufix diminutiu *-ico*, *-a*, que és característic dels parlars aragonesos, és molt arrelat en tota la nostra zona.

L'ús de l'adverbi pronominal *ende* presenta parallelisme amb l'aragonès. Sembla que no era comú fora dels pobles d'Ènguera i d'Anna, i en aquests llocs tenia una gran vitalitat fins fa poc; avui se sent regularment en el llenguatge dels vells. Quan segueix el verb, s'accentua la síl·laba

64. ALVAR, *Dial. arag.*, 227. MONGE dona aquestes formes de la Pobra d'Hijar (*RDTP*, 7, 209); SANCHIS I GUARNER, de l'Alt Millar (*BRAE*, 47, 208); LLATAS, del Vilar (*El habla*, I, 58).

65. G. W. UMPHREY, *The Aragonese Dialect*, *RHi*, 24 (1911), 35.

66. ALVAR, *Dial. arag.*, 226.

67. Vegeu ALVAR, *Dial. arag.*, 230-232; aquest erudit ha notat aquestes formes també a les Coves de Canyart, i referint-se al mapa 7 de Kuhn sobre l'imperfet en *Hocharagonesische Dialekt* indica que la difusió de *-eba*, *-iba* és molt més extensa que no hi apareix (*AFA*, 3, 193); per la nostra part podem afegir que és documentat també per Monge a la Pobra d'Hijar, per Sanchis i Guarner a l'Alt Millar, per Llatas als Serrans i per García Soriano a Múrcia.

68. Apareix en el vocabulari enguerí recopilat per D. J. Barberán i els seus companys; vegeu la nostra nota 32.

69. Vegeu *Salir* en *DCELC*.

70. ALVAR, *Dial. arag.*, 287.

final: *vestendé*. Com a adverbí locatiu es diu *irsende*, *venirsende*, *me'n voy*, *se'n vamos* 'ens n'anem', *subinde* 'pujar-li', i com a partitiu tenim *damende* 'dóna-me'n', *no te'n doy*, *end hay* 'n'hi ha', i *hay'n* en el mateix sentit. Els derivats de *i n d e* són vius en català en general i ho eren també en castellà antic, però llur ús en forma sense apocopar i en combinació amb el pronom reflexiu sembla haver estat molt freqüent en aragonès. Referint-se a aquest pronom, M. Alvar diu que en l'aragonès medieval les formes apocopades *end* o *ent* no eren gaire comunes, i és possible que això fos degut a una accentuació a la síl·laba final, com en enguerí. Alvar dóna alguns exemples de textos antics: «fuesse en Sicilia ... por adozirsende el rei don Jaime», i «sende eran ya idos»,⁷¹ i B. Pottier en un estudi d'un text de J. Fernández de Heredia cita *fuesende*, *sende fue*, *ridiosende*,⁷² i trobem als *Establiments de Vilamalefa*: *irsende querrán*, *sende levarán*.⁷³ Aquest últim text, com hem indicat, és de l'Alt Millar (una zona xurra).

10. El lèxic d'Énguera - la Canal té molts paral·lelismes amb l'aragonès, però la qüestió d'origen presenta problemes complexos. Com és sabut, l'aragonès té en comú molts mots tant amb el català com amb el gascó, i hom sap també que ha rebut molts préstecs d'aquestes llengües. Encara no tenim un estudi de conjunt del lèxic aragonès, que ens orienti en les nostres dificultats. El problema no és gens solucionable, puix que una paraula usual a Aragó i en la nostra zona pot ésser un catalanisme pres al nord i al sud independentment i en diferents dates. El mestre Coromines dedicà atenció a l'afer dels orígens en el seu *DCELC*, però sense manifestar cap opinió definitiva en molts casos, cosa que espera de fer en el seu diccionari etimològic català, encara en elaboració. Naturalment, l'Atlas Lingüístic i Etnogràfic d'Aragó, anunciat per Alvar, ens ajudarà en gran manera a aclarir molts trencaclosques.

Ja hem notat en aquest estudi alguns mots aragonesos de la nostra zona: *hiemo* (o *guiemo*) 'fem', *hoína* 'fagina', *her* 'fer', *higa*, *halda*, *husta* 'fusta', *hustero* 'fuster', *hardacho* 'llangardaix', *rojío* 'rosada', i *šuro*, *šapo*, *šuce* (tots tres amb *š* en aragonès). I hi poden ésser afegits: *bendema* 'verema', *bendemar* 'veremar', *dayuno* (veg. *ayuno* en *DCELC*), *gayata*, *tajo* 'lloc on es treballa', *un tajo de* 'gran quantitat de' (Pardo Asso), *ir a horro* 'caminar sense pes',⁷⁴ potser també *toña* 'torta de farina'

71. *Dial. arag.*, 296.

72. *AFa*, 3, 249.

73. *ACCV*, 14, 68 i 70. — Avui a la mateixa zona Monzó NOGUÉS ha registrat formes com *se'n va venir*, i *¿Llevas cerillas? No ne llevo* (*ACCV*, 12, 201-202).

74. Borao dóna: *ahorro* 'Dícese del que camina sólo: voz de algunas localidades'. Pardo Asso: *ahorra* 'oveja que no cría ni está preñada', *ahorrarse* 'aligerarse de ropas';

(veg. DCELC), i de més a més, *carrasca* 'alzina', *falç* (arag. *falz*) 'falç', *panizo* 'blat de moro'.⁷⁵

Els següents mots de la nostra zona són propis tant de l'aragonès com del català: *boira*, *bresca*, *baladre*, *badallar*, *barral*, *beta* 'veta', *brisa* 'rapa de raïm', *falca*, *gafarrón*, *garba*, *garbillo* 'garbell', *gorgo* 'gorg', etc. Coromines qualifica *boira*, *garba*, *garbillo*, *baladre*, de catalanisme en aragonès. i creu que *gorgo* també ho seria.

11. Quant als elements valencians dels parlars de la nostra zona, són més vistents que els aragonesos. Són, principalment, lèxics, i, com ja hem vist, els mots valencians han conservat per regla general llur fisonomia fonètica (sobre tot a Énguera i Anna). Ultra això, veiem els efectes de la valencianització en l'adopció del sistema de **b** i **v**; la conservació de les sibilants sonores pot ésser deguda a influències indirectes produïdes pel contacte d'ambdues llengües o per llur proximitat.

La **l** palatal de mots com *llevantar*, *llavar*, *llimpiar*, *llàstima*, es deu a l'analogia dels valencianismes *lladre*, *llepar*, *llanda*, *llaçaça*, etc.

El sufix diminutiu *-et*, *-a*, és tan comú com *-ico*, *-a*. El perfet perifràstic a base de *va*, *vas*, *va*, *vam*, *vais*, *van*, que no sembla gens conegut als parlars aragonesos (llevat en alguns dialectes mixtos de Ribagorça), és evidentment un altre element valencià. Cal notar que l'ús d'aquesta forma es limita a Énguera i Anna.

12. Per a donar una idea de la quantitat dels mots valencians en l'enguerí, farem una llista dels que comencen amb *b*, *f* i *t*.

Bac 'caiguda', *bacora* 'figa-flor', *badall*, *badar*, *baf*, *ball*, *ballar*, *barchina* 'albergínia' (val. *albargina*), *bardiça* 'bardissa', *barra* 'mandíbula', *barraca*, *bascollada* 'cop donat a la nuca', *batallada*, *batistòt* 'desmai', *becada* (pegar una *becada*), *beurache* 'menjar del porc', *bigòt*, *birbar*, *blaúra* 'verdanc', *blavet* 'colom de plomatge gris blavenc', *bleda*, *bocdi*, *bocha* 'botja', *bòga*, *bòira*, *bolcada*, *bolcar*, *bolic*, *bòlva* 'floc de neu', *bony*, *boquimoll* 'ximple', *borde* 'bort, silvestre', *bossar* 'vomitar', *bòt* 'salt', *brafada* (d'olor) 'bravada', *braguero* 'braguer', *branca*, *braón*, *brocada* (del sarment), *bromera* 'escuma', *bròssa* 'herba, malesa', *bròt* (de planta), *buchaca* 'butxaca', *budell* o *budello*, *bufa*.

Torres Fornés dona de Sogorb: *ahorro* 'dícese del que camina sólo, sin peso encima'; Llatas del Vilar d'*aurro* d'igual sentit que a Sogorb. En català antic és documentat *forro* i *alforro* en sentits semblants (veg. *horro* en DCELC).

75. Els tres mots *carrasca*, *falç* i *panizo* són documentats en les Coves de Canyart per ALVAR, i segons ell són molt difosos en tot el domini aragonès (*AFA*, 3, 201, 205 i 211). *Carrasca* apareix diverses vegades en els *Establiments de Vilamaleja* (*ACCV*, 14, 61).

Fadrí, -na, falcón, falzía 'falcilla' (val. *falzia*), *fancuchar* o *fanguchar* 'fangar', *fang, fartar, fasseurà* (cf. Martí Gadea Dicc. *fascedura*) 'pilota de carn', 'persona calmosa', *feche* 'fetge', *ferrada, fesòl, feixugo, -a* 'feixuc', *fideu, flòc* (adorn de cap), *fòc, fagonada, forcallada* (varietat de raïm), *forrellat* 'el passador de la porta', *fregall, furtar*.

Taboll (es diu de fruita encara no madura), *tafarra, taibòla* 'caixa per a la fura', *tancar, tarañina* 'teranyina', *taròncha, taronchero, tarquín, tarròs* 'terròs', *tarroçar, tarroçada, tasca, tascón* (de l'arada), *taula, taút, tèl* (d'ou), *tellòles* (de l'arada), *tenilla* 'tenella', *terráu* 'terrat', *jugar al testet, tint, tolaño* 'teuladí', *tovalla, tolo* 'toll', *tomat* o *tomaque, toñina, torcar, torrar, torrat* 'cigró torrat', *tòs, tovo, -a* 'tou', *trampòt* 'baldufa', *tramuço* 'tramús', *trapadell* (varietat de raïm), *trellat* 'seny', *trencar, triar, trill, tròs, tropell, tròt, turma* (varietat de bolet).

13. Respecte als elements lèxics valencians d'Énguera i Anna, cal notar que són de major abundància que en cap altre parlar xurro (dels Serrans, Alt Millar), i a més a més, s'han conservat millor llurs trets fonètics (la *ø* oberta, les finals *-ll, -ny, -t*). Per consegüent, tenen més semblança amb el valencià que no pas els altres. D'altra banda, els parlars de Bolbait i Navarrés, que desconeixen la *v* labiodental, les sibilants sonores, la *ø* oberta, la *ʃ* prepalatal (que han convertit en *x*), presenten un aspecte més semblant als dialectes centrals. El parlar de Xella s'acosta més als d'Énguera i d'Anna, que no pas als de Bolbait i de Navarrés.

La influència valenciana sobre el parlar d'Énguera devia ésser molt gran des d'un principi per la seva condició de llenguatge oficial, i també pel fet que aquest poble depenia, econòmicament i culturalment, de centres com Xàtiva i València. Però la conservació de fonemes com *ø, ʃ, v*, etc., i més encara l'adopció de mots tan variats i de conceptes tan fonamentals de la llengua (cf. *fòc*), mots que no viatgen fàcilment, fa suposar que la influència lingüística no s'havia exercit solament en els plans comercial i oficial, i que hi havia hagut contactes més íntims encara. Creiem que la barreja de dues llengües aquí, o, dit millor, la valencianització de l'antic dialecte, devia haver resultat de la barreja de gentes de parlar aragonès i de parlar valencià.

En el repoblament d'Énguera hi havien probablement participat gentes de parla aragonesa i de parla catalana, aquestes darreres en menor nombre que les primeres, de manera que l'aragonès s'hi devia establir com a llenguatge patrimonial;⁷⁶ o bé, potser, els pobladors de parla

76. Com és sabut, Múrcia havia tingut una repoblació mesclada de catalans, aragonesos i castellans; sobre aquest punt, vegeu MENÉNDEZ PIDAL, *Documentos Lingüísticos de España*, reimpr. (Madrid 1966), 48r.

catalana s'hi establiren en períodes posteriors. El repoblament dels pobles veïns d'Enguera tingué lloc en diferents etapes.⁷⁷ El casament dels enguerins amb les gents de parlar valencià del veïnat (Montesa, Moixent, Font de Figuera, Vallada i altres pobles) podia també contribuir al dualisme demogràfic.

El gran nombre de cognoms catalans documentats en aquest poble ha d'acceptar-se com un testimoniatge d'aquella barreja. Un examen lleuger del *Libre dels béns* de l'any 1798,⁷⁸ ens ha fornït els següents cognoms catalans de caps de família: Alcover, Aparici(o), Ballester, Barberá(n), Borja, Borrell, Boscà, Cantó, Carbonell, Ciges, Claumarchirant, Corbí, Domènech, Esteve, Fabra, Ferrer, Ferrí, Fillol, Fuster, Galbís, Garrigós, Llobregat, Mallol, Martí, Moliner, Morell, Piqueras, Polop, Pujades, Rovira, Sanz, Sarrió(n), Serradell, Tolsà, Tortosa i Verger.⁷⁹

El llenguatge d'Anna — poble originàriament de moriscos — devia haver-se format en les mateixes condicions que el d'Enguera: és a dir, a base d'una mescla del castellano-aragonès de la majoria dels seus veïns amb el parlar dels pobladors d'origen valencià. Noteu que els cognoms catalans en aquest poble són tan abundants o més que a Enguera. Aquest poble tenia seixanta-set cases l'any 1646;⁸⁰ a l'època immediatament posterior a l'expulsió, el nombre de les famílies que hi havia no devia ésser superior a trenta o a trenta-cinc.⁸¹ Com que hi ha moltes semblances entre el parlar d'aquest poble i l'enguerí, creiem que la major partida dels seus nous pobladors devia ésser originària d'Enguera i els restants dels pobles veïns de parlar valencià. El que presta un suport addicional a la immigració enguerina és el fet que el comte d'Anna tenia la senyoria d'Enguera,⁸² i així estava en condicions d'efectuar el repoblament amb les gents de les seves terres i amb un mínim d'esforç.

Els parlars de Bolbait i de Navarrés presenten més aviat semblances amb els parlars xurros del nord o amb els parlars murcians. El repoblament d'aquests llocs al segle XVII es devia dur a terme amb les gents de les zones dels Serrans o de l'Alt Millar, o bé amb les d'Almança o d'Aiora.⁸³ Bolbait i Navarrés devien tenir menys població d'origen va-

77. Vegeu n. 8.

78. Entre pocs textos antics de l'Arxiu d'Enguera, aquest és l'únic document que conté noms dels enguerins.

79. F. CASCALES, en els seus *Discursos históricos de Murcia* (Murcia 1621), II, 7, mostrà el predomini dels cognoms catalans i aragonesos sobre els castellans entre els antics pobladors.

80. Vegeu § 5.

81. Noteu les xifres de Bolbait, que havia rebut 16 famílies de pobladors l'any 1616 i tenia 38 cases el 1646; vegeu § 5.

82. Vegeu la taula reproduïda per J. REGLA, *Expulsión...*, «Hispania», 13, 454.

83. Segons la mateixa taula de la nota anterior, Aiora tenia, l'any 1609, 900 cases (de cristians vells).

lencià que Ènguera i Anna. El repoblament de Xella devia fer-se en la mateixa línia que el d'Anna, però amb menys valencians.

CONCLUSIÓ. — El parlar d'Ènguera té afinitats aragoneses i ha de considerar-se com de base aragonesa essencialment. La seva valencianització es deuria majorment al nucli de població de llengua catalana. Els parlars de la Canal tenen també trets aragonesos, i llur mescla amb el valencià es deuria, com l'enguerí, als pobladors de llengua catalana. Respecte a la procedència dels pobladors de la Canal, hom pot només fer conjectures, en aquest moment: Anna i Xella semblen haver rebut gentes d'Ènguera, i Bolbait i Navarrés dels Serrans o d'una àrea murciana. Aprofundint en l'aspecte històric del problema i amb l'estudi de la toponímia de la zona, espero de poder oferir més dades específiques en un treball futur.

J. GULSOY

Universitat de Toronto, Canadà.